

תפילת יוסף מקומראן, פפירוס ממצדה והמקדש השומרוני בהרגריזים

Author(s): חנן אשל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשנ"א), (נו, חוברת ב), pp. 125-136

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70037502>

Accessed: 04/12/2011 09:05

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

תפילת יוסף מקומראן, פפירוס ממצדה והמקדש השומרוני בהרגריזים*

מאת חנן אשל

א. תפילת יוסף מקומראן

לפני זמן מה פרסמה איילין שולר קטע מחיבור שנתגלה במערה 4 בקומראן.¹ בחיבור זה נאספו תפילות המיוחסות לדמויות מקראיות כדוגמת יוסף, זמרי בן סלוא וחמשת מלכי מדין. אף נשתמר בחיבור קטע שבו נכתב 'ראשו באבן' ושולר מניחה שהוא קשור לדויד ולגלית. בקטע אחר נזכרים 'חלד ועכבר', ואולי נדונו בו נושאים הלכתיים. מטרותיו ומאפייניו הספרותיים של החיבור אינם ברורים, והוא נשתמר בשני עותקים, המסומנים כ-4Q372 ו-4Q371. הקטע שפורסם הוא 4Q372, פרגמנט I, המכיל 32 שורות. את הקטע הזה ניתן לכנות 'תפילת יוסף'. ב-4Q371 נשתמר קטע החופף לשורות 5–14 של הפרגמנט הראשון, ובעזרתו ניתן להשלים אחת-עשרה מילים שלא נשתמרו ב-4Q372. בנוסח שלהלן מסומנות האותיות שנשתמרו ב-4Q371 בקו. והרי החלקים של תפילת יוסף שבידינו, לאחר ההשלמות, לפי קריאתה של שולר:

4Q372, פרגמנט I

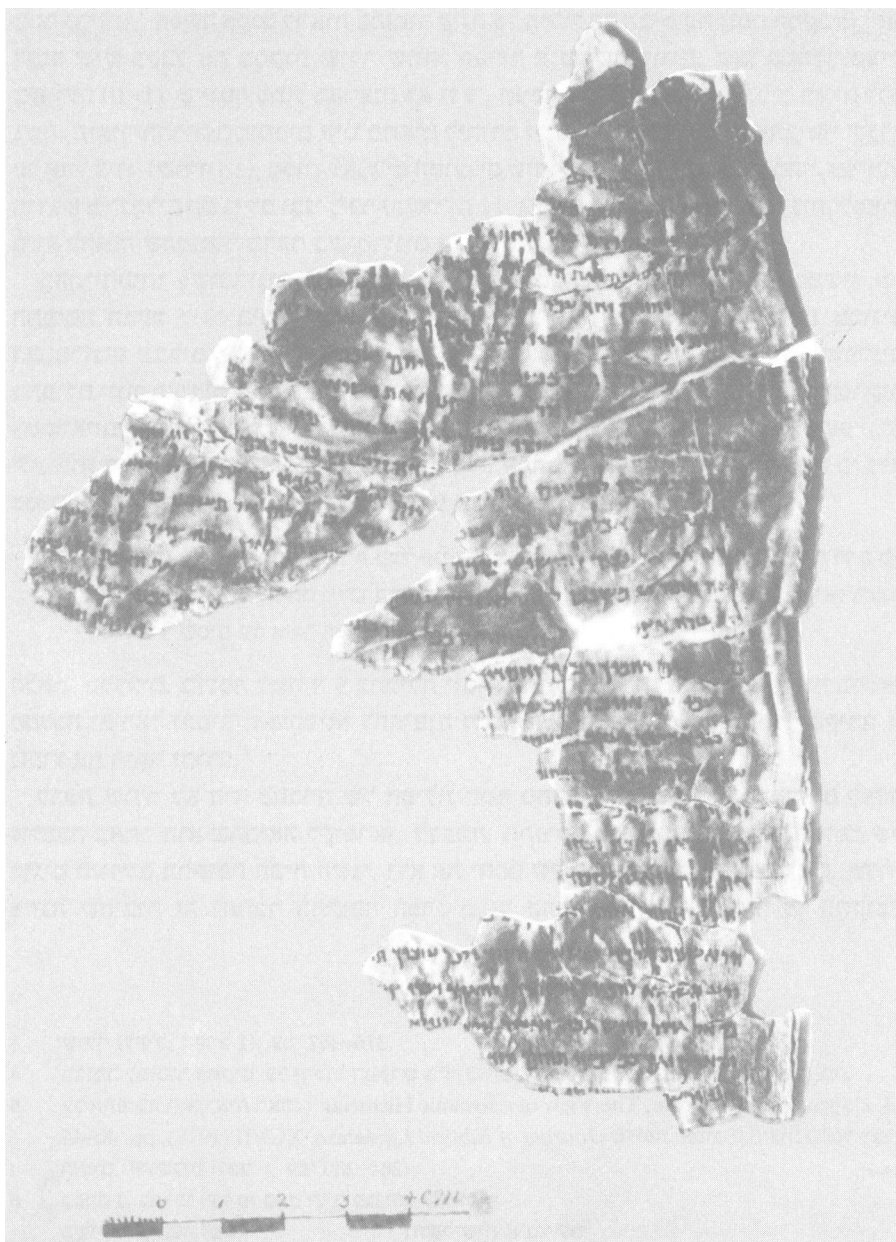
1	[ם]	[
2	את עושה[ן] שרה זרים]	[
3	ואת הכמרים וכבדו את עבדין פסל	[
4	עליון ויתנם ביד הגוים לן]	ויפץ]
5	אתם בכל הארצות ובכלן הגוים יבזרם _	[לו יבואו
6	ישראל וישמד אתם מארץ]	[ממקום י
7	הגוים יתנו עומדת בגי החזון וניס]	ציון ויעשו
8	ירושלים לעינים ואת הר אלהי לבמות יער]	[ם]
9	אל וגם יהודה יחד עמו והוא על אם הדרכים יעמוד לעשות ת ת	[
10	להיות יחד עם שני אחיו ובכל זה יוסף מוטל בארצות לא ידע	[
11	בגוי נאכר ובכל תבל מפצפצים כל הריהם שממים בהם] ו ונבלים ים	[

* תודתי לפרופ' ד' שוורץ, על שקרא נוסח ראשון של מאמר זה והעיר לי את הערותיו החשובות.
1 E. Schuller, '4Q372:1 A text about Joseph', *Revue de Qumran*, XIV [55] (1990), pp. 349–376

- 12 ועשים להם במה על הר גבה להקניא את ישראל וידברו בדבר[רי]
 13 בני יעקב וישעירו בדברי פיהם לגדף על אהל ציון וידברו ב[דברי שקר וכל]
 14 אמרי כזב ידברו להכעיס ללוי ולִיהודה ולבנימין בדבריהם וכלל זה יוסף [נתן]
 15 ביד בני נאכר אכלים את כחו ושברים את כל עצמיו עד עת קץ לו ויוזעק [וקלו]
 16 יקרא אל אל גבור להושיעו מידם ויאמר אבי ואלהי אל תעזבני ביד הגוים
 17 עשה אתה כי משפט למען לא יכדו ענוים ורשים ואין אתה צריך לכל גוי ועם
 18 לכל עזרה אצב[עך] גדולה וחזקה מכל אשר בתבל כי אתה בורר את האמת ואין בידך
 19 כל חמס גם רחמך רבים וחסדיך גדלים לכל דרשיך [וי]אמצו ממני ומכל אחי אשר
 20 נלוו עמי עם אויב יושב עליה וכן [ף ופתח פיהו על
 21 כל בני אהיך יעקב בכעסים ללן]
 22 עת תשמידם מכל תבל ויתנון]
 23 ואקום לעשות משפט וצ[דקה]
 24 רצון בראי ולזבח זבחין תודה
 25 את אלהי ואגיד חסדי[ו]
 26 אהללך יהוה אלהי ואב[ר] כף כלל]
 27 הראשנות וללמד לפשעים חקיך ולכל עזביך תור[תך]
 28 ורע אשר לא להכניח עדותיך ולהגיד דברי צדק[ך]
 29 כי אל גדול קדוש גבור ואדיר נורא ונפלא [השמים]
 30 והארץ וגם במעמקי תהום הוד[ו]הדר
 31 אני ידעת[ני] והתבוננתי וח[ו]ל[ל]
 32 [] [] []

מבחינה פליאוגרפית 4Q371 הוא מן התקופה החשמונאית, ר-4Q372 מן התקופה ההרודיאנית. המהדירה הראתה שמחבר התפילה לא התכוון לתאר את קורותיו של יוסף בן יעקב, אלא את קורותיהם של שבטי יוסף ואת התנגדותם להקמת המקדש השומרוני

2 השבטים המופיעים בשורה 14 בתפילת יוסף, נזכרים באותו סדר בפסוקים הפותחים את מגילת המלחמה: (1) [וזה ספר סרך] המלחמה ראשית משלוח יד בני אור להחל בגורל בני חושך בחיל בליעל בגדוד אדום ומואב ובני עמון; (2) [וחיל יושבי] פלשת ובגדודי כתיי אשור ועמהם בעזר מרשעי ברית בני לוי ובני יהודה ובני בנימין גולת המדבר ילחמו בסם] [3]; [לכל גדודיהם בשוב גולת בני אור ממדבר העמים לחנות במדבר ירושלים. ראה: י' ידין, מגילת מלחמת בני אור בבני חושך ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשט"ז, עמ' 255-256; P.R. Davies, *IQM, The*; War Scroll from Qumran, Rome 1977, p. 114; גם אחרים הניחו, שהביטוי 'בני לוי ובני יהודה' ובני בנימין' מציין את בני האור. אך מתפילת יוסף עולה שמשמעות הביטוי היא תושבי יהודה כולם ולא רק אנשי הכת. ייתכן אפוא, שבני לוי ובני יהודה ובני בנימין הנזכרים במגילת המלחמה הם חלק מ'מרשעי הברית', שנגדם ילחמו אנשי גולת המדבר.

4Q372.1 (PAM 43.365)

באדיבות רשות העתיקות

בהר גריזים.³ אפשר אמנם לראות במזמור קינה על חילול הר הבית בתקופת המקבים,⁴ אך דומה שיש לקבל את מסקנת שולר שזוהי תפילה אנטי-שומרונית, שכן המחבר מציין בשורות 10–11 ש'יוסף מוטל בארצות לא ידע', ואילו בהריו השוממים נבלים בונים להם במה. תיאור ההרים השוממים אינו מתאים ליהודה ולירושלים. אף ייתכן שהביטוי 'לגדף על אהל ציון' (שורה 13), מכוון לאנשים הטוענים שירושלים אינה המקום הנבחר. במזמור מודגש שהנבלים הם גויים ובני ניכר (בשורות 11, 12, 15, 16 ו-20), ואף בכך ניתן למצוא סיוע להנחה שהמזמור מדבר בשומרונים ובמקדשם.

בהתייחסותו לשומרונים כולם כאל לא-ישראלים, מחבר 'תפילת יוסף' ממשיך את התפיסה הבאה לידי ביטוי במלכים ב' פרק יז ובעזרא פרק ד.⁵ בשורה 11 מכוונים השומרונים 'נבלים', בדומה לכינויים אצל בן-סירא 'גוי נבל'.⁶ שני ביטויים המופיעים בתפילת יוסף מעידים שמחבר התפילה בחר במתכוון בצירופי מילים הלוקחים מן הפרקים המקראיים המדברים באנשי ממלכת ישראל. המלה 'כמרים' בשורה 3 לקוחה מהושע י, ה: 'לעגלות בית אֶנֶן יגורו שָׁכֵן שמרון כי אבל עליו עֲמוּ וכמריו עליו יגילו על כבודו כי גלה ממנו'. ואילו הביטוי 'וגם יהודה' בשורה 9 מכוון למלכים ב' יז, יח-כ:

ויתנאף ה' מאד בישראל ויסרם מעל פניו לא נשאר רק שבט יהודה לבדו. גם יהודה לא שמר את מצות ה' אלהיהם וילכו בחקות ישראל אשר עשו. וימאס ה' בכל זרע ישראל ויענם ויתנם ביד שסים עד אשר השליכם מפניו.

הכתוב במלכים, בדומה לשורה 9 בתפילת יוסף, מופיע בסקירה היסטורית הדנה בחטאי ממלכת ישראל ובסיבות שהביאו לחורבנה ולהליכת אנשיה לגולה, ובמהלך סקירה זו נזכרו אף חטאי יהודה.⁷

לדעת שולר לא היה מחברה של תפילת יוסף מחברי הכת, ואחד המצטרפים לעדה שישבה באתר הוא שהביאה לקומראן. לדעתה, התפילה משקפת את תפיסת עולמם של חוגים יהודיים בתקופת הבית השני, ולא את יחסם של אנשי קומראן לשומרונים. שולר ציינה שחיבור זה נתחבר בתקופה הפרסית או ההלניסטית, לא יאוחר מן התקופה

3 שולר (לעיל, הערה 1), עמ' 367–376.

4 בדומה למזמור המקונן על חילול המקדש בירושלים, ששולב במקבים א' א, לו-מ, מה-מט.

5 על התפיסה המקראית ראה: M. Cogan, 'Israel in Exile, The View of a Josianic Historian', *Journal of Biblical Literature*, XCVII (1978), pp. 40–44; ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים תשל"ז, עמ' 280–281.

6 בפרק נ, כה-כו (על פי כתב יד ב מגניזת קאהיר):

בשני גוים קצה נפשי והשלישית איננו עם
יושבי שעיר ופלשת וגוי נבל הדר בשכם.

ראה: ספר בן סירא – המקור, קונקורדנציה וניתוח אוצר המלים, ירושלים תשל"ג, עמ' 64.

7 על הדימיון בין תפילת יוסף ליצירות דוטרנומיסטיות, ראה: שולר (לעיל, הערה 1), עמ' 362, 366.

החשמונאית, שכן משיקולים פליאוגרפיים נקבע תאריך העתקתו של 4Q371 לתקופה זו.⁸ בקטע שפורסם שני חלקים. החלק הראשון, שורות 1–15, הינו הקדמה היסטורית המתארת את הנסיבות שבשלהן זעק יוסף את תפילתו, ואילו החלק השני, מסוף שורה 15 עד שורה 32, הינו תפילתו של יוסף. בחלק הראשון מצוינים חמישה שלבים שהביאו את יוסף למצבו הקשה:

- (א) בשורות 1–3 מתוארים ככל הנראה חטאיו של יוסף.
- (ב) בשורות 4–7 מתואר עונש הגלות שבא על יוסף.
- (ג) בשורות 7–9 מדובר ביהודה אשר חטאה אף היא, ובעקבות כך חרבה ירושלים וגלתה יהודה.
- (ד) בשורות 9 ו-10 נרמז כנראה שיהודה ושני אחיו (לוי ובנימין) חזרו לנחלתם.
- (ה) בשורות 10–15 מתואר המצב הקשה ש'יוסף מוטל בארצות לא [ידע]... ונבלים... עושים להם במה על הר גבוה להקניא את ישראל'.

תפילתו של יוסף, המתחילה בשורה 15, מחולקת לשלושה חלקים. תחילת התפילה, שורות 16–21, מתארת את המצב הקשה שבו עם האויב יושב בנחלתו של יוסף. חלק זה כלל בוודאי את הבקשה להשמיד את האויבים ואת הבמה אשר הקימו. בחלק השני, שורות 22–25, מבטיח יוסף להודות, להלל ולעשות משפט וצדקה לאחר שאויביו יושמדו מכל התבל. בסוף התפילה, בשורות 26–32, משבח יוסף את אלוהיו. אף אם סופרי כת קומראן לא חיברו את תפילת יוסף,⁹ מציאותם של שני טפסים מחיבור זה בקומראן מעידה על יחסם השלילי של אנשי קבוצה זו לשומרונים.

ב. המקדש השומרוני בהרגריזים

לצורך הדיון בתאריך חיבורה של תפילת יוסף, ראוי לסקור את תולדותיו של המקדש השומרוני בהרגריזים.¹⁰ בשנת 1962 נתגלו במערה בואדי דליה פפירוסים שנכתבו בעיר

8 שולר, שם, עמ' 350–351. בעמ' 372–374 היא מתארכת את החיבור לסביבות שנת 200 לפנה"ס, על פי שיקולים היסטוריים.

9 לאחרונה פורסמו קטעים מחיבורים שונים שנתגלו בחפירותיו של י' ידן במצדה. ראה: ש' טלמון, 'קטעי כתבים כתובים עברית ממצדה', ארץ ישראל, כ (תשמ"ט), עמ' 278–286. דימונם של מקצת מהקטעים שנתגלו במצדה (קטע מספר היובלים, חיבור חיצוני על ספר יהושע וקטע המזכיר את שר המשטמה) לחיבורים שנתגלו בקומראן מלמד, שרבים מן הכתבים שנתגלו בקומראן לא היו מיוחדים לכת, אלא אופייניים לכלל היהודים בימי הבית השני. ושם אף כך יש להבין את מציאותו של קטע משירת עולות השבת במצדה, ראה: C. Newsom and Y. Yadin, 'The Masada Fragment of the Qumran Songs of the Sabbath Sacrifice', *Israel Exploration Journal*, XXXIV (1984), pp. 77–88. דומה שמציאותה של שירת עולות השבת במצדה אינה מעידה בהכרח שהיו מאנשי קומראן שנמלטו למצדה בעת המרד הגדול, אלא שתפילה זו, בדומה ללוח שעליו היא מבוססת (המתועד גם בספר חנוך ובספר היובלים), שימשה גם מחוץ לקומראן.

10 חלק זה של המאמר מבוסס על עבודתי: 'הרקע ההיסטורי להקמתם המשוערת של המקדשים לאלוהי

שומרון. את התעודות הללו הביאו אל ואדי דליה פליטים שמרדו באלכסנדר מוקדון. בתעודות אלו נזכרו בניו של סנבלט פחת שמרין.¹¹ לאור ממצאים אלו הניח פ"מ קרוס ששלושה מפחות שומרון נשאו את השם האשורי סנבלט. הראשון, בן המאה ה' לפנה"ס, הוא שנזכר בספרי עזרא ונחמיה, ואל בניו פנו יהודי יב, כאשר ביקשו עזרה בשיקום מקדשם.¹² סנבלט השני הוא סנבלט שבניו נזכרים בתעודות שנתגלו בואדי דליה, ואילו סנבלט השלישי היה בן דורו של אלכסנדר מוקדון, והוא שבנה את המקדש בראש הר גריזים, כפי שציין יוסף בן-מתתיהו (קדמוניות יא, 297–234). מקדש זה נבנה לאחר שאלכסנדר מוקדון דיכא את המרד שפרץ בשומרון וגירש את אנשי שומרון אל שכם.¹³ בעקבות מחקריו של קרוס טען ג"א רייט, שבחפירותיו בשכם נתגלו עדויות למעבר השומרונים מן העיר שומרון אל שכם;¹⁴ ואילו ר"ג בול, שחפר את המקדש הרומי בפסגה הצפונית של הר גריזים (תל א-רס), טען שיסודותיו של מקדש זה הושחתו על שרידיו של המקדש השומרוני שנבנה במאה ה' לפנה"ס.¹⁵

לאחרונה קמו עוררין על תפיסה זו. ל"ל גראבה טען, שאין ראיה שיוסף בן-מתתיהו ידע על יותר מסנבלט אחד בין מושלי שומרון.¹⁶ ד' שוורץ טוען, במחקר מפורט על מקורותיו

ישראל בבית-אל ובעיר שומרון לאחר חורבן בית ראשון, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט, בהדרכת פרופ' י' אפעל.

11 תעודה 8 נחתמה 'קדם [ח]נניה פחת שמרין'. בתעודה 14 נזכרו [יש]וע או [יד]וע בר סנאבלט וחנן סגנא. על אחת הבולות נכתב בכתב עברי 'ישע]יהו או [חננ]יהו בן [סנא]בלט פחת שמרין]. ראה:

F.M. Cross, 'The Papyri and their Historical Implications', *Discoveries in Wādī ed Dāliyah*, eds. P.W. and N.L. Lapp, *Annual of the American Schools of Oriental Research*, XLI (1974), pp. 17–29
idem, 'Samaria: ראה: 2. עד כה פורסמו רק תעודות 1 ו-2', *Eretz-Israel*, XVIII (1985), pp. 7*–17*;
idem, 'A Report on the Samaria Papyrus 1: An Aramaic Slave Conveyance of 335 B.C.E. Found in the Wādī ed Dāliyah', *Eretz-Israel*, XVIII (1985), pp. 7*–17*;
idem, 'A Report on the Samaria Papyrus', *Vetus Testamentum, Supplement*, LX (1988), pp. 17–26
D.M. Gropp, 'The Samaria Papyri from Wādī ed Dāliyah: the Slave Sales', Dissertation, Harvard University, 1986

12 על קאולי 30–31, ראה: A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1923, pp. 108–122;
ב' פורטן וע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה, א: אגרות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 68–75.

13 F.M. Cross, 'The Discovery of the Samaria Papyri', *Biblical Archaeologist*, XXVI (1963), pp. 110–121

14 G.E. Wright, 'The Samaritans at Shechem', *Harvard Theological Review*, LV (1962), pp. 357–366

15 R.J. Bull and G.E. Wright, 'Newly Discovered Temples on Mt. Gerizim in Jordan', *ibid.*, LVIII (1965), pp. 234–237

16 L.L. Grabbe, 'Josephus and the Reconstruction of the Judean Restoration', *Journal of Biblical Literature*, CVI (1987), pp. 231–246

של יוסף בן־מתתיהו, שהתגליות מואדי דליה אינן מאשרות את המהימנות ההיסטורית של קדמוניות יא, 297–347, אלא מסבירות כיצד טעה יוסף בן־מתתיהו כאשר תארך את נישואיו של אחי הכהן הגדול הירושלמי לבתו של סנבלט, למאה הד' לפנה"ס.¹⁷ אף המחקר הארכיאולוגי מציב סימני שאלה בפני מצדדי התיאוריה המקובלת. בחפירותיו של י' מגן בפסגת הר גריזים, על הפסגה הגבוהה של ההר, מדרום למקדש שחפר בול, נתגלתה עיר הלניסטית.¹⁸ עיר זו נבנתה בסמוך למקדש השומרוני, בימיו של אנטיוכוס הג', בתחילת המאה הב' לפנה"ס.¹⁹ לאור זאת התברר, שהחרסים שבול ייחס למאה הד' לפנה"ס מאוחרים לתקופה זו, ובוני המקדש הרומי במאה הב' לספירה הביאום כחומר מילוי מן העיר ההלניסטית אל איזור המקדש, על מנת לתמוך ביסודותיו.²⁰ לא מכבר פורסמו מטבעות שנטבעו בעיר שומרון במאה הד' לפנה"ס, מטבעות המאירות את עדותו של יוסף בן־מתתיהו באור חדש. על מקצת המטבעות הללו הוטבע השם 'ירבעם',²¹ ועל פי עדות זו קבע ח' תדמור:

לא מקרי הוא אפוא שבמטבעות הראשונים של שומרון שנטבעו באותה תקופה נמצא השם 'ירבעם'. אין לדעת אם היה פחה או כהן־גדול, אך עצם ההיזקקות לשם ארכאי זה מלמדת על הפגנת ייחודם העצמאי של בני שומרון, שבקשו לסמל בכך את תחילתה של תקופה חדשה, בדומה לזו שהתחיל בשעתו ירבעם בן נבט, כשנפרד מירושלים ומבית דוד.²²

במטבעות נוספים שנטבעו בשומרון ערב כיבוש אלכסנדר מתואר בצדם האחד מקדש, ובצדם השני מופיעה הכתובת 'שמרון'.²³

לדעתי ניתן לראות בממצאים אלו עדות שמקדש לאלוהי ישראל הוקם בעיר שומרון לקראת אמצע המאה הד' לפנה"ס.²⁴ ולאור עדותו של יוסף בן־מתתיהו (קדמוניות יא,

17 D.R. Schwartz, 'On Some Papyri and Josephus' Sources and Chronology for the Persian Period', *Journal for the Study of Judaism*, XXI (1990), pp. 175–199. תודתו לפרופ' ד' שוורץ, על שמסר לי את כתב היד של מאמר זה לפני פרסומו.

18 י' מגן, 'עיר מבוצרת מן התקופה ההלניסטית בהר גריזים', קדמוניות, יט (תשמ"ז), עמ' 91–101.

19 מן המקדש השומרוני נחשפו עד כה קיר הטמנוס שהקיף את המקדש ושערים שהיו בו. ראה: י' מגן, 'הר גריזים – עיר מקדש', קדמוניות, כג (תשנ"א), עמ' 70–96. במתחם המקדש נתגלו כארבעים כתובות בכתב הארמי, שבהן נזכרו שמות של עולי רגל, וכן שש כתובות מקוטעות הכתובות בכתב עברי. האחת מזכירה 'כהן', בשנייה כתוב: '[פ]ינחס/ אשר/ הגדל', ובשלישית מופיע שם הוי"ה. מגן, שם, עמ' 92–95.

21 A. Spaer, 'A Coin of Jeroboam?', *Israel Exploration Journal*, XXIX (1979), p. 218; idem, 'More about Jeroboam', *Israel Numismatic Journal*, IV (1980), pp. 2–3.

22 ח' תדמור, 'השומרונים ונסיכות התבדלותם', ההיסטוריה של ארץ ישראל, ב: ישראל ויהודה בתקופת המקרא, בעריכת י' אפעל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 283.

23 Y. Meshorer, *Ancient Jewish Coinage*, I, New York 1982, pp. 31–32.

24 אמנם אין ספק ש'מקדש המלך' של ממלכת ישראל היה בבית־אל, אך יש בידינו עדויות ממקורות שונים שבשומרון נבנה מקדש: בתיאור מרד יהוא מוזכר בית הבעל שעמד בשומרון (מלכים ב' י, יח–כח). בימי בית יהוא עמדה בשומרון האשרה (ראה מלכים ב' יג, ו). בכתובת שנמצאה בכונתילת

321–324), 'ייתכן שסנבלט הב' בנה מקדש זה. המקדש בשומרון הוקם שנים מעטות לפני כיבוש ארץ ישראל בידי אלכסנדר מוקדון, כפי שמעידות המטבעות המתארות אותו והמתוארכות למחצית השנייה של המאה הד' לפנה"ס. ומכיוון שנהרס לאחר שנים מעטות, עקב חורבנה של העיר שומרון בידי המוקדונים, נשכח המקדש שנבנה בשומרון.²⁵ המקדש בהר גריזים נבנה כאמור רק בתחילת המאה הב' לפנה"ס, ונהרס בידי יוחנן הורקנוס הא' ברבע האחרון של המאה הב' לפנה"ס, לאחר שנתקיים כשמונים שנה.²⁶

השערה זו פותרת כמה וכמה קשיים שהעלו החוקרים שהקדימו את בניית המקדש בהר גריזים לימיו של אלכסנדר מוקדון. הקושי הבולט ביותר עולה מעדות של קבוצת מגילות שנתגלתה במערה 4 בקומראן. מגילות אלו, הנקראות 'מגילות פרוטו-שומרוניות'²⁷ או 'מגילות הרמוניסטיות',²⁸ מעידות שהחומש השומרוני מבוסס על נוסח מקראי שרווח בין יהודים במאה הב' לפנה"ס.²⁹ לכן טען קרוס, שמקורות העריכה של החומש השומרוני אינם קדומים לתקופת החשמונאים, והפילוג הסופי בין היהודים והשומרונים שורשיו במאורעות תקופת החשמונאים. לדעתו, אין הכרח אפוא לראות בכינון המקדש השומרוני את המאורע הסופי – או אף המכריע – אשר הביא לידי הניתוק בין היהודים לשומרונים.³⁰

עג'רוד נכתב: 'ברכת.אתכם.ליהוה. שמרנ.ולאשרתה'. הביטוי 'יהוה שמרנ' מופיע בכתובות מכונתיות עג'רוד בהקבלה ל'יהוה תימן', ראה: מ' גילולה, 'ליהוה שמרנ ולאשרתה', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדמון, ג (תשל"ט), עמ' 129–132.

25 בספרות חז"ל נשתמרה מסורת שאלכסנדר מוקדון הרס מקדש שומרוני שנבנה על הר גריזים. ראה: H. Lichtenstein, 'Die Fastenrolle, Eine Untersuchung zur Jüdisch-Hellenistischen Geschichte', *Hebrew Union College Annual*, VIII–IX (1931–1932), pp. 339–340, וכן מקבילתו בבבלי, 'יומא סט ע"א. שמא תקופת קיומו הקצרה של מקדש זה, וגירוש השומרונים מן העיר שומרון, הם שהטעו את יוסף בן-מתתיהו ואת חז"ל, והם קבעו שהמקדש אשר התקיים בימי אלכסנדר מוקדון היה בהר גריזים, בהתאם לאמונת השומרונים בימיהם.

26 מלחמת היהודים א, 63; קדמוניות יג, 254–256. המטבעות שנתגלו בהר גריזים מעידות שמקדש זה נהרס לאחר שנת 111 לפנה"ס, ולא בשנת 128 לפנה"ס כפי שמקובל היה לפני החפירות. ראה: מגן (לעיל, הערה 19), עמ' 87.

27 P.W. Skehan, 'Exodus in the Samaritan Recension from Qumran', *Journal of Biblical Literature*, LXXIV (1955), pp. 182–187.

28 E. Tov, 'The Nature and Background of Harmonizations in Biblical Manuscripts', *Journal for the Study of the Old Testament*, XXXI (1985), pp. 3–29, עריכה הרמוניסטית בחמישה חומשי תורה בתקופת בית שני, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, בהדרכת ע' טוב, חשנ"א; E. Eshel, '4QDeut – A Text That Has Undergone Harmonistic Editing', *Hebrew Union College Annual* [in Press].

29 J.D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origins of the Samaritan Sect* (*Harvard Semitic Monographs*, 2), Cambridge Mass. 1968.

30 פ"מ קרוס, 'שומרון וירושלים', ההיסטוריה של עם ישראל: שיבת ציון – ימי שלטון פרס, בעריכת ח' תדמור, ירושלים תשמ"ג, עמ' 92–93.

לאור הממצאים החדשים, דומה שהעדות הטקסטואלית העולה מן המגילות המקראיות שנתגלו בקומראן משתלבת יפה עם העדות הארכיאולוגית, ובנייתו של המקדש בהר גריזים אכן הביאה לקרע הסופי בין היהודים והשומרונים בתקופת הבית השני. התגליות הארכיאולוגיות בפסגת הר גריזים פותרות קושי נוסף: קשה להניח שהמוקדונים הרשו לשומרונים, שהיו הראשונים שמרדו בהם במזרח, לעבור משומרון לשכם ולהתיישב בפרשת הדרכים האסטרטגית ביותר שבהר המרכזי.³¹ לאור התגליות בהר גריזים, דומה שהיחסים בין השומרונים למוקדונים ולתלמיים היו מתוחים במהלך כל תקופת שלטונם בארץ ישראל. רק בתקופת השלטון הסלבקי השתפרו היחסים בין השומרונים לשלטונות, והותר להם לבנות מקדש ועיר מבוצרת על פסגת הר גריזים.³² תפילת יוסף נתחברה, כאמור, מתוך מגמה פולמוסית נגד המקדש השומרוני שנבנה על הר גריזים.³³ על כן יש מקום לשקול את האפשרות שתפילה זו נאמרה בכ"א בכסליו, 'יום הר גריזים', היום שנקבע כיום טוב לרגל חורבן המקדש השומרוני.³⁴ אין לדעת אם התפילה נתחברה עוד כשעמד המקדש על תלו, כלומר במאה ה' לפנה"ס, או מעט אחרי חורבן הר גריזים.³⁵ העובדה ש-4Q372 הועתק בתקופה ההרודיאנית, מלמדת שחיבור זה שימש אף לאחר שהמקדש בהר גריזים חרב. מכיוון שאמונת השומרונים בקדושתו של הר גריזים נמשכה גם לאחר שמקדשם חרב,³⁶ היה מקום לחגוג את חורבנו של הר גריזים ולהעתיק חיבורים המעידים שהשומרונים אינם מצאצאי יוסף, גם לאחר שהמקדש פסק מלהתקיים. איבה בין יהודים לשומרונים מתועדת הן בתקופה שבה התקיים המקדש השומרוני בהר גריזים³⁷ והן לאחר חורבנו.³⁸ דומה אפוא, שתפילת יוסף נתחברה במאה

- 31 תודתי לד"ר י' מגן, על שהסב את תשומת לבי להבט זה. על חשיבותה של שכם מן הבחינה האסטרטגית ראה: א' שנער, 'שכם – התפתחות השטח הבנוי בעיר ערבית', יהודה ושומרון – פרקים בגיאוגרפיה יישובית, בעריכת א' שמואלי ואחרים, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 270–283.
- 32 ראה: א' רפפורט, 'כת השומרונים בתקופה ההלניסטית', ציון, נה (תש"ן), עמ' 375–377.
- 33 בתפילת יוסף התיאור 'ועושים להם במה על הר גבוה' מתאים להר גריזים, שגובהו 880 מ' מעל פני הים, והוא מתנשא כ-350 מ' מעל העיר שכם. תיאור זה אינו מתאים לעיר שומרון.
- 34 ליכטנשטיין (לעיל, הערה 25), וראה גם דבריה של שולר (לעיל, הערה 1), עמ' 373–374.
- 35 אין לקבוע את חיבורה של תפילת יוסף לאחר שנת 50 לפנה"ס, שכן משיקולים פליאוגרפיים נראה שאין לאחר את הכתב של 4Q371 מעבר לתאריך זה: ראה: שולר, שם, עמ' 349.
- 36 מלחמת היהודים ג, 307–315; קדמוניות יח, 85–87; יוחנן פרק ד.
- 37 מזמן קיומו של המקדש השומרוני יש להזכיר את דבריו של בן סירא שהובאו לעיל, הערה 6. יוסף בן מתתיהו מתאר בקדמוניות יב, 257–264, את חוסר הסולידריות של השומרונים עם היהודים בעת גזירות הדת של אנטיוכוס הד', ובתקופה מאוחרת יותר את הריב שפרץ בין יהודים לשומרונים באלכסנדריה, בימי תלמי ה' פילומטור (181–145 לפנה"ס), בשאלה: איזה מקדש נבנה על פי חוקי משה; ראה: קדמוניות יג, 74–79; וכן: רפפורט (לעיל, הערה 32), עמ' 386–393. ייתכן שאף מקבים ב' ו, ב, מעיד על יחס המזלזל של היהודים למקדש בהר גריזים. אך ראה: R. Doran, '2 Maccabees 6:2 and the Samaritan Question', *Harvard Theological Review*, LXXVI (1983), pp. 481–485.
- 38 השנאה בין היהודים והשומרונים מתועדת גם לאחר חורבן המקדש השומרוני. ראה: צוואת לוי ז, ב, ודיונו של צ'רלס בכתוב זה: R.H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old*

הב' לפנה"ס או במאה הא' לפנה"ס. בין כך ובין כך תפילת יוסף מצטרפת לעדויות שבידינו על שנאתם של יהודי ארץ ישראל לשומרונים במהלך תקופת הבית השני.

ג. הפפירוס ממצדה

אחד הקטעים הכתובים שנתגלו ב'סורג המגילות' שמדרום לבית הכנסת במצדה,³⁹ שבב פפירוס הכתוב בכתב עברי,⁴⁰ פורסם לאחרונה. כל שנותר מחיבור זה הוא קטע קטן, כתוב משני צדדיו, שמידותיו 3.5×4 ס"מ. כל צד נכתב בידי סופר אחר, בסגנון שונה של אותיות. שרידים אלה יש לקרוא:⁴¹

צ ד א	צ ד ב
1. [מתה]	1. [להמ לרננה]
2. [פדיה * י]	2. [לרננה * ס'וב]
3. [יה * כמכמ]	3. [ל- --- * בהת]
4. [מה * רבה *]	4. [הרגריז]י[מ]
5. [הס *]	5. [מלא]

על אף מצבו הלקוי של פפירוס זה דומה שלא נטעה אם נשלים בשורה 4 של צד ב: 'הרגריזים', ונניח שבצד זה נותרו שרידי מזמור או תפילה המזכירים את הרגריזים. מבחינה פליאוגרפית יש לתארך את הכתב בפפירוס למאה הא' לספירה.⁴²

ש' טלמון ראה בקטע זה עדות ששומרונים נמלטו למצדה בסוף המרד הגדול. הוא מתבסס על ההנחה המקובלת במחקר, שרק שומרונים כתבו 'הרגריזים' במלה אחת. נוהג זה מתועד לראשונה בשתי כתובות יווניות שכתבו 'הישראלים' אשר בדלוס המעלים מנחה

Testament, II: Pseudepigrapha, Oxford 1913, pp. 289–290. יוסף בן-מתתיהו מתאר בקדמוניות יח, 29–30 שבימי קופוניוס, בשנת 9 לספירה, פיזרו השומרונים עצמות מתים בתוך המקדש בירושלים וטימאו את העם למשך שמונה ימים, ובשנת 48 לספירה, בימי קומאנוס, התקיפו עולי רגל שעלו מהגליל לירושלים. ראה: מלחמת היהודים ב, 232–240; קדמוניות כ, 118–124. על קביעת מאורעות אלו שבימי קומאנוס לשנת 48, ראה: ד' שוורץ, 'ישמעאל בן פיאבי והכרונולוגיה של פרובינקיה יודיאה', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 177–200. עיונותם של היהודים לשומרונים באה לידי ביטוי גם במתי י, 5–6, וביוחנן ד (בעיקר בפסוקים 9, 20).

39 קטע הפפירוס נתגלה בשנת 1963, יחד עם מגילות תהלים, ויקרא, שירת עולת השבת, ויחד עם שני קטעים נוספים של חיבורים חיצוניים, פפירוסים יווניים ולטיניים ואוסטרקונים בעברית. ראה: י' ידן, 'מצדה: עונת החפירות הראשונה תשכ"ד', ידיעות, כט (תשכ"ה), עמ' 90–93.

40 טלמון (לעיל, הערה 9), עמ' 283–285; ידן, שם, עמ' 122.

41 תודתי לגב' עדה ירדני, שסייעה בידי לקרוא פפירוס זה.

42 הכתב של פפירוס זה נראה מפותח יותר מהכתב של 11QPaleoLev, המתוארך לחקופה ההרודיאנית. ראה: M.D. McLean, *The Use and Development of Palaeo-Hebrew in the Hellenistic and Roman Periods*, Dissertation, Harvard University, 1982, p. 227, pl. 4.

למקדש בהרגריזים', המתוארכות למחצית הראשונה של המאה ה'ב' לפנה"ס,⁴³ והוא נוהג בין השומרונים עד היום. אמנם, גם בתרגום הלטיני של מקבים ב',⁴⁴ בפליניוס⁴⁵ ופעם בודדת בכתבי יוסף בן־מתתיהו נכתב 'הרגריזים' כמלה אחת (מלחמת היהודים א, 63), אבל נהגו להסביר שמקורות אלו הושפעו ממסורת שומרונית.⁴⁶ לאחרונה דן ר' פומר בנוהג לכתוב 'הרגריזים' כמלה אחת.⁴⁷ הוא ליקט את המקרים שבהם מוזכר 'הרגריזים' במקורות ההיסטוריים, השומרונים והלא־שומרונים, וציין שישנם כתבי יד של תרגום השבעים שבהם נכתב 'הרגריזים' ואין בהם גירסאות האופייניות לנוסח השומרוני, וכן שישנן דוגמאות המתועדות בכתבי יד של תרגום השבעים ובחזון יוחנן, שבהן שולבה המלה 'הר' בתחילת טופונימים אחרים.⁴⁸ לאור ממצא זה קבע פומר, שאין לראות בכתובת 'הרגריזים' מנהג שנהג רק בין שומרונים.

אין סיבה דתית המסבירה מדוע העדיפו השומרונים לכתוב 'הרגריזים' כמלה אחת, אך דומה שאין לתלות נוהג זה בשיבוש.⁴⁹ ייתכן ששמה של העיר ההלניסטית שנבנתה על פסגת הר גריזים, ושלא היתה חלק מן העיר שכם, נכתב כמלה אחת.⁵⁰ השערה זו יכולה להסביר את אזכור 'הרגריזים' בתרגום הלטיני של מקבים ב', בתיאור אירועים הקשורים לעיר ולמקדש השומרוני שבפסגת ההר,⁵¹ ואת השימוש בשם 'הרגריזים' בתיאור הריסתה של עיר זו שתיאר יוסף בן־מתתיהו (מלחמת היהודים א, 63). אף פליניוס מוזכר

P. Bruneau, 'Les Israélites de Délos et la juiverie délienne', *Bulletin de Correspondance Hellénique*, CVI (1982), pp. 467–471; A.T. Kraabel, 'New Evidence of the Samaritan Diaspora Has Been Found on Delos', *Biblical Archaeologist*, XLVII (1984), pp. 44–46. כתובות אלו אינן מתוארכות, אך משיקולים פליאוגרפיים קובעים את זמנה של הכתובת הראשונה בין 150 ל-50 לפנה"ס, ואילו הכתובת השנייה נכתבה בין 250 ל-175 לפנה"ס. לאור זאת נקבע שהקהילה השומרונית בדלוס נתקיימה במחצית הראשונה של המאה ה'ב' לפנה"ס.

ראה בתרגום הלטיני הקדום למקבים ב' ה, כג: ו, ב. דומה שתרגום זה משמר את הנוסח המקורי של מקבים ב', שכן שרד בידינו ציטוט של הפסוק האחרון משנת 360 לסה"נ, ובו מופיע Argarizim במלה אחת. ראה: D. de Bruyne, 'Notes de philologie biblique. II Argarizim (II Mach', *Revue Biblique*, XXX (1921), pp. 405–407 (5,23; 6,2).

M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews*; *Naturalis Historia*, V, xiv, 68, 473, *and Judaism*, I, Jerusalem 1974, pp. 468, 470, 473.

ראה למשל: H.G. Kippenberg, *Garizim und Synagoge*, Berlin 1971, pp. 54–55; טלמון (לעיל, הערה 9), עמ' 284. אך אין כל סיבה לקבל את הצעתם, שיוסף בן־מתתיהו השתמש במקור שומרוני בתיאור כיבוש הר גריזים בידי יוחנן הורקנוס הא'.

R. Pummer, 'ΑΡΓΑΡΙΖΙΝ: A Criterion for Samaritan Provenance', *Journal for the Study of Judaism*, XVIII (1987), pp. 18–25.

בכתבי היד של תרגום השבעים נכתבו במלה אחת 'הר שפר' בבמדבר לג, כג, ו'הר שעיר' ביהושע טז, י, בדומה לטופונים הרמגידון בחזון יוחנן טז, טז. וראה הדין והביבליוגרפיה שהובאה במאמרו של פומר (לעיל, הערה 47).

על כן דומה שהדוגמאות שהביא פומר מכתבי היד של תרגום השבעים אינן ממין העניין.

כפי שהציע מגן (לעיל, הערה 19), עמ' 70.

ראה לעיל, הערה 44.

את Mons Argaris (ההר של 'הרגריזים') במסגרת רשימת ערי ארץ ישראל.⁵² אוסביוס מסתמך על אלכסנדר פוליהיסטור, ומצטט שני קטעים קצרים שכתב סופר הלניסטי שומרוני המכונה 'פסאודו-אופולמוס', שכתב את ספרו במחצית הראשונה של המאה הב' לפנה"ס.⁵³ סופר אלמוני זה מציין, שלאחר המלחמה בארבעת המלכים אברהם 'התקבל כאורח בעיר ובמקדש שבהרגריזים'.⁵⁴ אף ציטוט זה מסייע להשערה ששם העיר שנבנתה על פסגת ההר נכתב כמלה אחת. יש לציין, שהנוהג לכתוב 'הרגריזים' מתועד החל בהקמת העיר השומרונית,⁵⁵ ועל כן ייתכן שהשומרונים הכותבים עד היום 'הרגריזים' משמרים בכך את שמה של העיר שבנו על פסגת ההר סביב למקדשם במאה הב' לפנה"ס.

הבולה מואדי דליה ושש הכתובות שהתגלו בסמוך למקדש בהר גריזים⁵⁶ מעידות, שהשומרונים השתמשו בכתב העברי במהלך תקופת הבית השני, אך הכתב העברי בתקופה זו שימש בעיקר את היהודים,⁵⁷ ודומה שרק לאחר החורבן הפך הכתב העברי לכתב האופייני לשומרונים. לאור זאת אין לראות בכתב העברי ובטופונים 'הרגריזים' – אף אם נקבל את ההשלמה – ראייה לכך שמזמור מקוטע זה ממצדה נכתב בידי שומרוני. מצבו הלקוי של הפפירוס ממצדה אינו מאפשר לקבוע אם בצדו השני נכתב חיבור שומרוני המהלל את 'הרגריזים', או שמא חיבור יהודי. עתה, בעקבות פרסומה של תפילת יוסף מקומראן, יש לשקול שמא המזמור שנכתב על צדו השני של הפפירוס ממצדה הוא מזמור יהודי המהלל את חורבן המקדש השומרוני והעיר שנבנתה סביבו, ואולי קשור מזמור זה לחגיגת יום הר גריזים בכ"א בכסליו.

52 ראה לעיל, הערה 45.

53 ראה: י' גוטמן, הספרות היהודית ההלניסטית, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' 95–108; B.Z. Wacholder, 'Pseudo-Eupolemus' Two Greek Fragments on the Life of Abraham', *Hebrew Union College Annual*, XXXIV (1963), pp. 85–87; N. Walter, 'Zu Pseudo-Eupolemus', *Klio*, XLIII–XLV (1965), pp. 282–290; C.R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors, I: Historians*, Chico 1983, pp. 157–165.

54 גוטמן, שם, עמ' 159; B. Z. Wacholder, *Eupolemos: A Study of Judaeo-Greek Literature*, 1979, p. 313; Cincinatti 1974, p. 173–172.

55 העדויות הקדומות ביותר לכתובת 'הרגריזים' במלה אחת הן הכתובות היווניות שנתגלו בדלוס, והציטוט שנשתמר בכתביו של פסאודו-אופולמוס. עדויות אלו הן מהתקופה שלאחר הקמתה של העיר השומרונית בהר גריזים; ראה לעיל, הערות 43, 53.

56 באשר לבולה מואדי דליה ראה לעיל, הערה 11. בסמוך למקדש השומרוני בהר גריזים נמצאו כארבעים כתובות בארמית ושש כתובות בכתב עברי. ראה לעיל, הערה 19. גם ליד המקדש בירושלים נתגלה כתובת מימי הבית השני הכתובה בכתב עברי, ראה: ב' מזר, 'החפירות ליד הר הבית', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 90.

57 העדויות שבתקופת הבית השני השתמשו היהודים בכתב העברי בכתובות, במגילות ועל גבי מטבעות וחותמות, עולות על העדויות לשימוש שומרוני בכתב זה. עדויות אלו נאספו בעבודתו של מקליין (לעיל, הערה 42); וכן אצל י' נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 117–121. חשוב לציין, שישנן עדויות לשימוש שומרוני בכתב הארמי – על מטבעות שמרין (ראה לעיל, הערות 21, 22), בתעודות ואדי דליה (לעיל, הערה 11), ובכתובות שנתגלו במקדש בהר גריזים (לעיל, הערה 19).